

Мельничук С. Л.
кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

ШКІЛЬНА ДЕЗАДАПТАЦІЯ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

SCHOOL DEADAPTATION OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN AS A PSYCHOLOGIC-PEDAGOGICAL PROBLEM

У статті проаналізовано різні підходи науковців щодо дефініції поняття «шкільна дезадаптація». Зазначено, що несвоєчасне або помилкове діагностування причин і труднощів, які виникають під час навчання у школярів можуть призвести до складних проблем. Адже, своєчасне їх не вирішення у молодшому шкільному віці стає основою для різноманітних відхилень у психосоціальному розвитку на наступних етапах онтогенезу, з особливою гостротою виявляючись у підлітковому віці, коли ефективність корекційної допомоги знижується. Цим зумовлена актуальність дослідження.

Проведено аналіз основних варіантів шкільної дезадаптації. Проаналізовано основні форми прояву дезадаптації так як: несформованість елементів і навичок навчальної діяльності; мотивації учіння, спрямованості; нездатність до довільної регуляції поведінки, уваги, навчальної діяльності.

Визначено головні причини та наслідки шкільної дезадаптації. Зроблено висновок про те, що процес дезадаптації школярів до навчальної діяльності детермінується як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. У статті зазначається, що розглядаючи причини дезадаптації школярів необхідно комплексно підходити до питання порушення особистісного розвитку, а також зважати на психолого-педагогічні, соціальні чинники, які впливають на її прояв. І тільки тоді можна подолати шкільну дезадаптацію як проблему, яка ще і досі не повністю досліджена. Обґрунтовано припущення про те, що більшість із них можна позбутися завдяки тісній співпраці вчителів і батьків, а також шкільного психолога. Дезадаптацію молодших школярів можливо подолати використовуючи оптимальні умови навчального процесу і відповідні корекційні заходи.

Ключові слова: шкільна дезадаптація, молодші школярі, форми прояву, наслідки, причини.

The article analyzes different approaches of scientists regarding the definition of the concept of "school deadaptation". It is noted that untimely or erroneous diagnosis of the causes and difficulties that arise during schoolchildren's studies can lead to complex problems. After all, their timely non-resolution in junior school age becomes the basis for various deviations in psychosocial development at the next stages of ontogenesis, with particular acuteness in adolescence, when the effectiveness of correctional assistance decreases. This determines the relevance of the research.

The analysis of the main variants of school deadaptation has been carried out. The main forms of manifestation of deadaptation have been analyzed, such as: lack of formation of elements and skills of educational activity; learning motivation, focus; inability to arbitrarily regulate behavior, attention, and educational activities.

The main causes and consequences of school deadaptation have been determined. It is concluded that the process of deadaptation of schoolchildren to educational activities is determined by both external and internal factors. The article states that when considering the causes of schoolchildren's deadaptation, it is necessary to comprehensively approach the issue of impaired personal development, as well as take into account the psychological-pedagogical and social factors that influence its manifestation. And only at this stage we can overcome school deadaptation as a problem that has not yet been fully explored. It is well-founded that most of them can be eliminated thanks to the close cooperation of teachers and parents, as well as the school psychologist. It is possible to overcome deadaptation of junior schoolchildren using optimal conditions of the educational process and appropriate corrective measures.

Key words: school deadaptation, junior schoolchildren, forms of manifestation, consequences, causes.

Постановка проблеми. Труднощі та затягування процесу адаптації дитини до школи може призвести до дезадаптації, що виражається в низькій успішності, у переважанні негативних емоційних переживань. Термін «дезадаптація» найчастіше використовують для опису труднощів, які випробовують школярі під час навчання у школі. А також для подолання різних форм та рівні цього процесу, для усунення причин, що викликають дезадаптацію. Також науковці зазначають, що процес дезадаптації цілком залежний від такого феномену як не адаптованість. Н. Каут і інші науковці зосереджують увагу на тому, що неадапованість, поряд із незначним негативним впливом на перебіг психіч-

них процесів особистості все ж відіграє переважно позитивну роль, виступаючи рушійною силою розвитку і передумовою вдосконалення її поведінки і діяльності. А дезадапованість відіграє негативну роль у формування внутрішнього світу особистості і дуже часто є значним травмуючим для неї фактором. Адже учень почуває себе некомфортно, пригнічено, спостерігаються невротичні відхилення, дисгармонійні акцентуації характеру, проявляються особистісні внутрішні комплекси, які виникають в результаті реагування на елементи соціуму чи власного внутрішнього світу [8,9].

Навчальне середовище визначає для молодших школярів певні правила і вимоги, які для багатьох із

них є складними до виконання, в силу їх особистісних чи вікових особливостей. І в процесі навчання у школярів може розвинутих відчуття соціальної, психічної і соматичної напруги, а це загроза дезадаптації. Досвід науковців і педагогів-практиків покладений у розробки численних методів і методик, корекційних програм, які допомогли б молодшим школярам подолати успішно процес адаптації до шкільного навчання і не ввійти в процес дезадаптації. Але на сьогоднішній день, не дивлячись на її дослідженість, ця проблема є невичерпною для науковців і педагогів.

Аналіз останніх досліджень. У сучасній науковій літературі поняття дезадаптації науковцями розглядається з різних підходів. Великий внесок у розгляд даної проблеми внесли праці О.Боделян, Г.Бурменської, Л.Здункевич, Н.Лусканової, Л.Дзюбо. Проблему «адаптації-дезадаптації» вивчали відомі науковці: Б.Ананьєв, Л.Божович, Л.Виготський, Д.Ельконін, С.Рубінштейн, Я.Стреляу, які зробили вагомий внесок у розробку цієї проблематики.

С.Андрійчук, І.Петрюк описуючи даний феномен, зазначають, що він проявляється в короткочасних і стійких реакціях, що свідчать про проблеми в пристосуванні до навколишнього середовища, використовуються терміни: психічна дезадаптація, соціальна дезадаптація, психогенна шкільна дезадаптація, навчальна дезадаптація. Науковці характеризують поняття «шкільна дезадаптація» як утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи у формі порушень навчання і поведінки, конфліктних відносин, психогенних захворювань і реакцій, підвищеного рівня тривожності, викривлень в особистісному розвитку [2].

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Г.Кириленко, *дезадаптація* – це формування неадекватних механізмів пристосування людини до умов навколишнього середовища, порушень в поведінці, конфліктних відносин, психогенних захворювань і реакцій, підвищеного рівня тривожності, негармонійний розвиток особистості [9]. Отже цей процес викликає багато ускладнень при набутті знань і вмінь учнями під час навчання. І тому завдання педагогів, шкільних психологів і також батьків своєчасно звернути увагу на цю проблему і почати вирішувати її ще на початковому етапі. У своїх наукових працях, дослідники більш конкретизують поняття «дезадаптація» в залежності від виду діяльності і розглядають поняття «шкільна дезадаптація». Під час якої дитина переживає критичні періоди психічного розвитку, що утруднює сам процес навчання і її соціалізацію.

Є. Воронова трактує шкільну дезадаптацію як втрату дитиною навчальної мотивації, низьку успішність, конфліктність у спілкуванні з учителями й однолітками, а також схильність до асоціальної поведінки, низьку самооцінку, домінування негативного емоційного напруження [5].

Аналіз наукової літератури показує, що терміном шкільна дезадаптація (або «шкільна непристосованість») фактично визначаються будь-які труд-

нощі, що виникають у дитини в процесі навчання. Дослідники розглядають шкільну дезадаптацію, як утворення неадекватних механізмів пристосування дитини до школи. Воно проявляється у формі порушення навчання і поведінки дитини, створюються конфліктні відносини між всіма учасниками навчального середовища, виникають психогенні захворювання, і реакції, підвищується рівень тривожності [7,12].

Більшість дослідників виокремлюють шкільну дезадаптацію в «самостійний феномен», що виникає в результаті невідповідності соціопсихологічного чи психофізіологічного статусу дитини з вимогами нової, соціальної ситуації, тобто ситуації шкільного навчання. Науковці акцентують свою увагу на тому, що несвоєчасне або помилкове діагностування причин і труднощів, які виникають під час навчання у дитини можуть призвести до складних проблем. Адже, своєчасне їх не вирішення у молодшому шкільному віці стає основою для різноманітних відхилень у психосоціальному розвитку на наступних етапах онтогенезу, з особливою гостротою виявляються у підлітковому віці, коли ефективність корекційної допомоги знижується [4]. Думка науковців є дуже слушною, адже в процесі адаптації важливо професійно зробити діагностування труднощів і причин, які виникають у школярів під час навчання.

Педагоги і батьки зазначають, що нерідко симптоми дезадаптації зовні не завжди явно виражені, але відбуваються певні зміни у поведінці дитини. Вона досить боляче переживає всі шкільні проблеми (це супроводжується тривогою, відсутністю апетиту та розладом сну), тобто в неї спостерігаються реакції як активного, так і пасивного протесту. Це може виявитися у настороженості, невпевненості, плаксивості без причин. Ці форми поведінки є першими ознаками, на які потрібно звернути увагу дорослим.

У своїх працях Л.Алексеева, Н.Кожемякіна розглядають *варіанти шкільної дезадаптації* розроблені О. Головки, Б. Головки [1,10]:

1. *Дезадаптація, що виникає на фоні особливостей навчального процесу молодших школярів.*

Предметний бік навчального процесу у молодшому шкільному віці ж набуття вмінь, знань і навичок. Коли цей процес у дитини проходить ускладнено, не продуктивно, вона починає відставати у шкільній програмі. Велика відповідальність у цей період покладається на дорослих, адже тільки вони можуть допомогти дитині навчитися вчитися. Для школяра цей процес є новим і дуже часто викликає страх, що вони не зможуть виконати, зробити, запам'ятати, як це вимагає вчитель.

2. *Дезадаптація як невміння дітей довільно регулювати свою поведінку, увагу, адекватно сприймати вимоги.*

Для таких дітей характерно, як зазначають науковці, виконання завдань не за власною ініціативою, а внаслідок зовнішньої стимуляції (примушують, наказують). Подібне виявляється в емоційних дітей, що відзначаються високою чутливістю, збудливістю, неадекватністю переживань і, відповідно, реакцій.

Ці діти зосереджені на своїх внутрішніх відчуттях і переживаннях. Завдання, які вони виконують містять багато помилок, діти наче загальмовані, не зосереджені і не уважні. Науковці це пояснюють тим, що це є наслідком сімейного виховання – «вседозволеності», тобто діти прийшли до школи з дуже низьким рівнем вольової готовності. А отже, з перших днів вони відчувають значні труднощі.

3. *Деадаптація як невміння дітей увійти в темп шкільного життя.*

Для таких дітей, як правило, характерними є часті хвороби, підвищена втомлюваність, вони соматично ослаблені. Вони пасують перед труднощами, значно недооцінюють свої можливості. Можливо тут потрібно враховувати не тільки соматичку, але і психосоматичку, як фактор. Де вторинною вигодою при хворобі є те, що дитина не йде до школи, а отже не потрібно переживати, відчувати дискомфорт і виконувати шкільні завдання.

В основі будь-якої проблеми лежать причини, отже на основі концепції І. Крук, О. Осадько, Г. Колесової були визначені **головні причини шкільної деадаптації** [7,11]. Науковці, працюючи з цією проблемою узагальнили їх. А отже, було виділено:

1. Неправильні методи виховання в родині.

2. Порушення у взаємодії відносин у школі.

3. Деякі індивідуальні особливості психічного розвитку дитини.

До помилок у вихованні можна віднести:

- завищені очікування щодо навчальної успішності дитини, будь-яка невдача з боку батьків сприймається неадекватно; іноді у батьків спостерігаються дещо завищені вимоги до своїх дітей і батьки бажають реалізувати свої нездійсненні бажання за їх рахунок;

- відсутність позитивної установки до шкільного життя. Часто батьки, віддаючи дитину до першого класу, залякують її майбутніми труднощами, суворим учителем, постійним навантаженням тощо. Такі установки викликають у дитини страх, невпевненість у собі, що негативно впливає на процес адаптації [11];

- розмови про недоліки школи чи вчительки, замість акцентування уваги дитини на приємних моментах; засуджуючи непрофесіоналізм педагога або несконаність форм навчання (із суб'єктивних суджень батьків), вони ставлять під сумнів мотивацію дитини щодо всього процесу навчання;

- часті конфлікти з приводу навчання дитини, після чого все, що пов'язано зі школою, втрачає привабливість;

- виховання дитини за типом «кумир родини», найчастіше закладає у неї комплекс «відмінника», дитина, яка не має право на помилку. Або також завищена самооцінка дитини заважає адекватно реагувати на труднощі і помилки під час навчання;

- не сформованість продуктивних форм спілкування з ровесниками. Дитина, яка не спілкувалася з однолітками, а тільки з дорослими (бабусею, мамою тощо), має значні комунікативні труднощі, які заважають швидкій адаптації в колективі [11];

- байдуже ставлення батьків до навчання дитини проявляється у перекладанні цього процесу тільки на вчителів. А це є дуже серйозна помилка для дорослих, адже дитина потребує всебічної уваги і допомоги.

До проблем порушень у системі стосунків у школі відносять:

- дидактогенію (психогенний вплив чинить сам процес навчання);

- дидакалогенію (некоректне ставлення вчителя до учня). Г. Колесова це пояснює, як уповільнене формування емоційних зв'язки між учителем і учнем, причинами якого може бути незнання вчителем індивідуально-психологічних особливостей дитини, намагання якнайшвидше адаптувати дитину до нового оточення, навчально-дисциплінарний, авторитарний характер педагогічної діяльності вчителя [11];

- порушення відносин дитини з однокласниками.

Серед індивідуальних причин виділяють:

- невисокий інтелектуальний потенціал;

- затримку психічного розвитку;

- гіперактивність;

- труднощі у вольовій регуляції поведінки, уваги, навчальної діяльності;

- не сформованість мотивації учня;

- сенситивність до несприятливих впливів навколишнього середовища;

- підвищена чутливість нервової системи;

- підвищений рівень тривожності в дитини;

- агресивність, замкнутість;

- інертність нервових процесів;

- соматичне ослаблення (хронічні захворювання);

- психологічна неготовність дитини до школи.

Інші науковці у своїх працях звернули увагу, що до несприятливих чинників деадаптації дитини також відносяться:

- низький освітній рівень батьків;

- конфліктна ситуація в сім'ї через алкоголізм;

- конфліктна ситуація в сім'ї;

- негативне ставлення до дітей вчителя;

- неповна сім'я тощо [3, 12].

Отже, процес деадаптації школярів до навчальної діяльності детермінується як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. До перших відносять психолого-педагогічні умови, до других – особливості психічного розвитку дітей. У таблиці 1 зазначено форми, причини, наслідки шкільної деадаптації [12].

Провівши експериментальне дослідження були зроблені наступні висновки: 15% дітей молодшого шкільного віку переживають деадаптацію. До кінця першого класу у 30% дітей формується негативне відношення до школи. Також результати дослідження свідчать про те, що індивідуальні особливості інтелектуального розвитку, є причиною у не сформованості елементів і навичок навчальної діяльності дитини, яка проявляється у зазначених наслідках (таблиця 1). Стилї виховання дітей, такі як гіперпротекція або домінуюча гіпопротекція, руйнують позитивну мотивацію дитини до навчання,

Форми, причини, наслідки шкільної дезадаптації

Форма дезадаптації	Причина	Наслідки
1	2	3
Перша форма. Не сформованість елементів і навичок навчальної діяльності	Індивідуальні особливості інтелектуального розвитку, педзанедбаність.	Погана успішність з усіх предметів, погані навички читання, відставання з математики, погана пам'ять, неухважність; учень мовчить на уроках, боїться відповідати, хоча знає; невпевненість у собі; тривалість підготовки уроків, тривожність, занижена самооцінка, пасивність, песимізм; розчарування школою, пропуск уроків, втечі зі школи
Друга форма. Не сформованість мотивації учіння, спрямованість на інші, позашкільні види діяльності	Інфантилізм виховання; гіперопіка, несприятливі фактори, що зруйнували позитивну мотивацію	Погана успішність і поведінка на фоні достатньо високого рівня пізнавальних здібностей, тривога з приводу індивідуально-особистісних якостей – повільності, інертності, неорганізованості, стомлюваності, некоммунікабельності, егоїстичності, впертості, агресивності, озлобленості, страхів, брехливості. Неорганізованість, неухважність, залежність від дорослого, порушення спілкування, слабка успішність, тривога.
Третя форма. Нездатність до довільної регуляції поведінки, уваги; навчальної діяльності	Особливості сімейного виховання (гіперпротекція або домінуюча гіпопротекція)	Неорганізованість, неухважність, залежність від дорослого, порушення спілкування, слабка успішність, тривога з приводу особливостей поведінки, навчальної діяльності і спілкування дитини з ровесниками і дорослими, нетовариськість, замкненість, відсутність друзів; невміння дружити з ровесниками; погані відносини з учителями, дитину дразнять у школі, б'ють у класі; погані відносини між дітьми в сім'ї, відсутність бажання грати з ровесниками, тяжіння до «поганих дітей», нерозуміння дитини.

формують у неї нездатність до довільної регуляції поведінки, уваги; навчальної діяльності. Всі ці причини є досить серйозними, які впливають на випробування дитиною шкільної дезадаптації.

Л.Алексеева вважає, що сформованість пізнавальних процесів, оволодіння значущою для даного віку діяльністю, достатній рівень соціально-психологічного розвитку дитини, стимулювання його як суб'єкта розвитку з боку педагога і батьків знаходять своє вираження у шкільній зрілості і здатності до учіння [1]. А тому науковці, у своїх працях звертають увагу на те, що це є важливою проблемою теорії психологічної науки і педагогічної практики. Адже дезадаптація молодших школярів заважає соціалізації дитини, гармонійному розвитку особистості, перешкоджає подальшій успішності у навчанні, загальній соціально-психологічній адаптації. Дослідники вказують на те, що розглядаючи причини дезадаптації і адаптації дитини необхідно комплексно підходити до питання порушення особистісного розвитку, а також зважати на психолого-педагогічні, соціальні причини. І тільки тоді можна подолати шкільну дезадаптацію як проблему, яка ще і досі не повністю досліджена.

Дослідники, які займаються вивчення проблематики адаптації вважають, що кращим способом боротьби із ускладненнями процесу адаптації дитини до умов шкільного середовища виступає попередження та профілактика описаних вище причин проявів дезадаптації у молодших школярів.

Соціальна профілактика дезадаптації дитини передбачає вибір педагогом ефективних форм та методів роботи, що сприятимуть успішному формуванню шкільної адаптованості дитини [6]. Важливим завданням Нової української школи є цілісне і гармонійне формування особистості, створення сприятливих умов для самореалізації кожної дитини, а процес адаптації маленьких школярів повинен проходити з найменшими негативними психологічними, соціальними і психічними навантаженнями на особистість кожного хто навчається.

Висновки. Аналіз літератури і наукових досліджень свідчить про те, що шкільна дезадаптація може бути зумовлена різними чинниками. А тому поглиблене вивчення її причин і механізмів виникнення повинно здійснюватися як в межах педагогіки так і психології. Щодо подолання дезадаптації молодших школярів, то науковці і педагоги-практики пропонують у своїх роботах багато корекційних заходів, визначають оптимальні умови проходження успішної адаптації молодшими школярами.

Перспективи подальших наукових досліджень полягають у розробці корекційно-розвивальної програми для успішного проходження процесу адаптації молодшими школярами. Адже використовуючи всі можливі засоби, методики у навчальному процесі педагог може підвищити мотивацію до навчання у першокласників і закласти фундамент подальшого бажання навчатися, а це є дуже важливим фактором у житті кожної дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексєєва Л.В. Проблема адаптації першокласників до навчальної діяльності. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*: зб.наукових праць. Університет «Україна», 2007. № 3 (5). С.143-151.
2. Андрійчук С.В. Наступність у профілактиці соціальної дезадаптації дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку (від теорії до практики): навч.-метод. посібник / С.В. Андрійчук, І.М. Петрюк. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. 120 с.
3. Блажівський М.І. Поняття адаптації у сучасній науковій літературі. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*, 2014. № 1. С.233-242
4. Віщак О.О. Можливості забезпечення адаптації першокласника у сучасному загальноосвітньому навчальному закладі. *Вісник. Серія: Педагогічні науки*, 2016. №133. С. 27 -30.
5. Воронова Є. Психологічна адаптація першокласників – основа успішного навчання. Початкова школа. 2010. № 9. С. 5-7.
6. Гільбух Ю.З., Коробко С.Л. Кондратенко Л.О. Готовність дитини до школи / За ред. Максименка, О.Главник. К.: Довіра, 2004. 112 с.
7. Захарова Н.М. Адаптація дітей дошкільного віку до сучасного соціального простору: Монографія. Донецьк: вид-во «Ноулідж». 2010. 218 с.
8. Каут Н.М. Особистісна адаптованість молодших школярів. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С.Костюка НАПН України, 2012. Випуск 17. С. 157 -165.
9. Кириленко Г.А., Ілюхіна О.О. Психологічна характеристика причин неуспішності молодших школярів. Рідна школа, 1992. № 2-4. С.11-13.
10. Кожемякіна Н. І. До питання про шкільну дезадаптацію дітей першого класу. *Наука і освіта*, 2002. № 2. С. 32–35.
11. Колесова Г.В. Діагностика адаптації першокласників до школи (методичне забезпечення). Відділ освіти виконавчого комітету Славуцької міської ради Міський методичний центр: Славутич, 2009. 44с.
12. Рудніцька І. Фізіологічні і психологічні аспекти адаптації дитини до школи. *Психолог: Все про адаптацію*. № 25-26, 2004. С. 21-55.